

PRIKAZ KNJIGE

Sporazum ili nesporazum? – Srpsko pitanje u Banovini Hrvatskoj (1939. — 1941.)

KREŠIMIR REGAN

Zagreb: Naklada Breza, 2019, 395. str.

Formiranje Banovine Hrvatske jedna je od centralnih i najistraživanijih tema historiografije o prvoj, monarhističkoj Jugoslaviji. O toj se temi piše desetljećima, objavljen je golem broj znanstvenih i publicističkih radova. Sklapanje sporazuma Cvetković — Maček kojim je nastala Banovina Hrvatska promatrano je u domaćoj historiografiji uglavnom kroz vizuru pokušaja rješavanja hrvatskog nacionalnog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji i to pod pritiskom kako unutarnjopolitičkog razvoja i izražene napetosti između Beograda (kao stvarnog i simboličkog središta političke moći) i periferije (pri čemu su nasuprot Beograda dijelom bili i srpski političari i srpske političke stranke) i želje za rješavanjem te političke napetosti (u čemu je iznimno važnu ulogu imao namjesnik knez Pavle Karađorđević), tako i pod pritiskom međunarodnih okolnosti koje su samo nekoliko dana nakon sklapanja sporazuma rezultirale izbijanjem Drugog svjetskog rata. O formiranju Banovine Hrvatske pisalo se i kroz vizuru nezadovoljstva postignutim sporazumom dijela političkih, vjerskih i vojnih krugova u Srbiji.

U prošle godine objavljenoj knjizi *Sporazum ili nesporazum? – Srpsko pitanje u Banovini Hrvatskoj (1939. — 1941.)* Krešimir Regan, povjesničar i leksikograf zaposlen u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža, u fokus stavlja upravo ono što je u podnaslovu knjige – srpsko pitanje, odnosno reakciju srpskih političkih i društvenih organizacija u Banovini Hrvatskoj na sklapanje sporazuma Cvetković-Maček i njihovo političko djelovanje na temelju pozicije prema sporazumu. Rascjepi unutar srpskoga korpusa, i nacionalnog i političkog, kako korpusa u Kraljevini Jugoslaviji, tako i onog dijela korpusa koji je živio u Banovini Hrvatskoj, nastali (zapravo, više potvrđeni, jer postojali su i prije sklapanja sporazuma Cvetković — Maček) sklapanjem sporazuma široj javnosti manje su poznati.

Knjiga je naslovljena po članku “Sporazum ili nesporazum”, objavljenom 1940. godine u *Srpskom glasu*, glasilu Srpskog kulturnog kluba (žestokog protivnika sporazuma) u kojem, uz ostalo, piše: “Mi hoćemo sporazum, ali po određenim principima. Bilo etničkim, bilo istoriskim, bilo privredno-geografskim. Ali za celo područje na kom žive Srbi i Hrvati. Mi ne mislimo nikada ostaviti srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Slavonije, Banovini Hrvatskoj”. Regan smatra da upravo taj naslov na “simboličnoj razini ponajbolje objašnjava novonastalu političku situaciju u Kraljevini Jugoslaviji nakon uspostave Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939.”. Autor je knjigu strukturirao u osam poglavlja (Uvod, Političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji uoči uspostave Banovine Hrvatske, Uspostava Banovine Hrvatske, Političke ideologije međuratne Jugoslavije (1918. — 1941.), Temeljni politički dokumenti međuratne Jugoslavije (1918. — 1941.), Političke stranke, udruge i vjerske zajednice, Sporazum ili nesporazum, Zaključak), a poglavlje naslovljeno identično kao i knjiga je najduže (sedamdeset posto teksta) i najvažnije.

Povijest monarhističke Jugoslavije obilježena je hrvatskim pitanjem, odnosno borbom znatnog dijela Hrvata za priznanjem državne i narodne individualnosti unutar Jugoslavije. To je pitanje, kao neriješen i trajan uzrok unutarnjopolitičkih napetosti u državi, bilo zaleđeno usvajanjem Vidovdanskog ustava 1921. i odlukom da nova država bude unitarna i centralizirana. Rješavanje hrvatskog pitanje nužno je trebalo prethoditi odleđivanje, odnosno isprva makar samo spremnost na promjenu državnog ustroja zacrtanog u Vidovdanskome ustavu 1921. godine, a potvrđenog u oktroiiranome Ustavu 1931. godine. Ta je spremnost na promjenu rezultirala sporazumom Cvetković — Maček, odnosno stvaranjem Banovine Hrvatske, a sporazumom je započeo proces preuređenja države iz unitarne u složenu. Bila je to golema promjena, a osim teritorijalno, Hrvati su se i nacionalno reafirmirali dobivši jedinu banovinu nazvanu po nacionalnom imenu. To je druga velika promjena koja je posljedica sporazuma i njome je napušteno integralno jugoslavenstvo.

Sporazumom je prema tumačenju tadašnjih ključnih političkih aktera, kneza Pavla, predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića i predsjednika Hrvatske seljačke stranke Vladka Mačeka, riješeno hrvatsko pitanje u Jugoslaviji. Međutim, pitanje je bilo kakav će stav prema novim okolnostima i novom ustroju države zauzeti Srbi u Banovini Hrvatskoj. Stvaranje Banovine Hrvatske trebao je biti prvi korak u preuređenju države. U sljedećem je od Dravske banovine (moguće i od dijelova Banovine Hrvatske) trebalo stvoriti slovensku jedinicu,

a od područja istočno od Banovine Hrvatske (moguće i od dijelova Banovine Hrvatske) srpsku jedinicu, nazvanu Srpske zemlje. Sporazum se uobičajeno tumači kao zakašnjeli pokušaj stabilizacije države, a neuspjeh te stabilizacije iščitava se iz načina njenog raspada u Travanjskom ratu 1941. godine, niti dvadeset mjeseci nakon potpisivanja sporazuma. Međutim, Regan u knjizi argumentira i da je sporazum bio novi izvor nezadovoljstva, te da je njime započeo proces dezintegracije do tada snažno centralizirane države. Za jedne je sporazum bio početak preuređenja i konsolidacije države, čak i preduvjet njenog opstanka, za druge početak njenog rušenja, smatra Regan. Sporazum je bio takav da je njime svatko, istina ne u jednakoj mjeri, mogao biti nezadovoljan. Iako su Hrvati znatnim dijelom bili zadovoljni sporazumom i smatrali su ga poboljšanjem i napretkom u odnosu na dotadašnje stanje, među njima je postojala zabrinutost zbog granica Banovine Hrvatske koje su bile privremene i promjenjive, a taj teritorijalni argument su potezali brojni protivnici sporazuma, smatrajući da dijelovi Banovine Hrvatske moraju biti u budućim Srpskim zemljama, dijelom i u slovenskoj jedinici.

Dio srpskog korpusa je prihvatio nagodbu i njome bio zadovoljan, ali dio je postao žestok protivnik sporazuma. Dapače, postojali su oni koji su bili protiv sporazuma i oni koji su bili protiv Banovine. Prvi su bili protiv bilo kakvog narušavanja državnog jedinstva i samim time protiv stvaranja bilo kakve Banovine Hrvatske, drugi nisu bili protiv sporazuma i stvaranja banovine, ali su bili protiv Banovine Hrvatske u granicama i s ovlastima iz 1939. godine.

Velika promjena stvara velike posljedice, a one su bile itekako uočljive u srpskom korpusu i to je središnja tema knjige. Ona je usmjerena prema Samostalnoj demokratskoj stranci i Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici (dvjema najvećim strankama sa srpskom većinom u članstvu na području Banovine Hrvatske), zatim na Udruženu opoziciju i Jugoslavensku nacionalnu stranku, te na političku aktivnost društava Krajina, Srpski kulturni klub, Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije, a dijelom i na Srpsku pravoslavnu crkvu.

Najopsežnije poglavlje knjige Regan je podijelio na dva dijela: pobornici reforme i protivnici reforme. U pobornike reforme ubrojio je Samostalnu demokratsku stranku, Jugoslavensku radikalnu zajednicu, Udruženu opoziciju, Jugoslavensku nacionalnu stranku i Nezavisnu listu Tome Maksimovića. Međutim, već je stav tih političkih faktora pokazao goleme razlike u njihovom odnosu prema sporazumu i njegovoj provedbi. SDS, a ta je stranka predstavljala većinu Srba u Banovini Hrvatskoj, bila je u najjednostavnijoj poziciji. Sklapa-

njem sporazuma ona je postala dio vlasti i na državnoj razini (baš kao i HSS jer obje su te stranke ušle uz vladu u kojoj je otprije bio JRZ), a na većem dijelu Banovine, posebno onim dijelovima u kojima su u većini ili znatnoj manjini živjeli Srbi, SDS je bio na vlasti temeljem rezultata općinskih izbora. SDS je zdušno prihvatio Banovinu Hrvatsku i sporazum. Regan ukazuje da mu to nije bilo teško učiniti. Tada već pokojni predsjednik i osnivač stranke Svetozar Pribičević prihvatio je federalizam, a i on i stranka su Zagrebačkim punktacijama 1932. priznali pravo Hrvatima na povijesni i nacionalni individualitet. SDS je od 1927. bio u čvrstoj i postojanoj Seljačko-demokratskoj koaliciji s HSS-om. Važan zadatak SDS-a nakon sporazuma bio je tumačiti Srbima u Banovini da je on za njih dobar. U stranačkoj publikaciji, Misija SDS-a iz 1939. godine, zapisano je: "Danas je Srbima u Hrvatskoj bolje nego što im je bilo ikad pod režimom diktature". Takvo tumačenje, a njime se trebalo suzbijati djelovanje protubanovinskih i protusporazumskih faktora, na terenu ponekad i nije bilo lako prihvatiti. Stranački čelnik u Vukovaru Jovan Begić je onima koji mu se nisu htjeli priključiti psuovao "mater ličku". Mnogi činovnici i nastavnici Srbi, članovi JRZ, su stavljeni na raspolaganje, premješteni u druge banovine ili otpušteni, što su protivnici sporazuma tumačili kao čin antisrpstva i obračun s jugoslavenski orijentiranim Hrvatima. Ta čistka bila je politički motivirana (obračun s "aktivnim pripadnicima bivših jugoslavenskih režima" u koje nove banovinske vlasti nisu imale povjerenja), u njoj je SDS zdušno sudjelovao, jer je na taj način njegov kadar dolazio na položaje koje su do tada držali članovi JRZ-a, a otpuštene Srbe uglavnom su nadomještali Srbi. SDS je bio potpuno lojalan koalicijski partner HSS-u, a osnivanje Banovine doživio je i kao priliku da istisne druge političke faktore, aktivne i utjecajne među Srbima u Banovini. U tom kontekstu mu je bilo prihvatljivo mnogo toga, čak i prekranje općinskih granica (i ukidanje pojedinih općina i cijepanje općina sa srpskom većinom u sklopu toga) na čemu je HSS inzistirao kako bi zacementirao granice Banovine i kako ona ne bi doživjela nepoželjnu teritorijalnu promjenu pri stvaranju Srpskih zemalja. SDS-u je to odgovaralo jer se time razbijala izborna baza JRZ, ali i protusporazumskih i protubanovinskih organizacija, posebno u bosansko-hercegovačkim kotarevima.

SDS-u također nije odgovarala promjena granica Banovine jer njegov je cilj bio da na teritoriju Banovine živi što više Srba budući da je na tome zasnivao svoju političku snagu unutar Banovine i prema Beogradu. Svoju vodeću ulogu među Srbima u Banovini SDS je potvrdio na općinskim izborima u proljeće

1940. godine, iako ne onoliko uvjerljivo koliko je planirao. Pozicija SDS-a ipak nije bila tako jednostavna: politički protivnici smatrali su tu stranku srpskom organizacijom HSS-a i izdajnicima srpstva, a u dijelu HSS-a izazvao je nezadovoljstvo jer je svojim djelovanjem dio Srba okrenuo protiv Banovine Hrvatske.

Pozicija JRZ bila je mnogo kompleksnija i ta je stranka platila nemalu cijenu stvaranja Banovine Hrvatske. Ona je bila zagovornica sporazuma i Banovine, pristala je na sporazum i nakon njegova potpisivanja na nove članove vlade iz HSS-a i SDS-a. Istodobno je u samoj Banovini djelovala, zbog slabljenja vlastite pozicije izvan Banovine i želje da to kompenzira jačanjem u Banovini, kao opozicija sporazumu. JRZ demonstrira svu kompleksnost sporazuma po politički organizirani srpski korpus u Kraljevini Jugoslaviji. Stranka se raskolila, napustio ju je Milan Stojadinović (i osnovao Srpsku radikalnu stranku), nakon čega je u stranci provedena čistka Stojadinovićevih kadrova. Cvetković je bio na udaru kritičara iz vlastite stranke kao izdajnik ideje jugoslavenskog unitarizma, a koji je u temelju JRZ. Zbog toga, ali i odnosa Seljačko-demokratske koalicije prema kadrovima JRZ u Banovini, znatan dio članova te stranke okreće se pokretu “Srbi na okup”, energičnom protivniku sporazuma. Ključni Cvetkovićeви stranački ljudi u Banovini bili su protiv sporazuma, ali to, paradoksalno, odgovara Cvetkoviću jer bi ti ljudi mogli osnažiti stranku u Banovini. Cvetković je imao problem i koji je Mačeku bio nepoznat – snažnu i raznoliku konkurenciju, kako unutar stranke, tako i izvan nje, u srpskom političkom korpusu među članovima Demokratske stranke, Zemljoradničke stranke i Glavnog odbora Radikalne stranke. Na više mjesta, ne pišući samo o JRZ-u, Regan spominje gotovo pa zavist srpskih političara koji se moraju nositi s konkurencijom dok je Mačeku lako jer nikakve konkurencije među Hrvatima nema.

Na općinskim izborima 1940. godine JRZ je kičma pokreta “Srbi na okup”, vodi protubanovinsku politiku (iako ju je stvorio) što je prije svega posljedica sukoba sa SDS-om (tek posredno HSS-om) unutar Banovine i dramatično gubi podršku birača. Istodobno, a što pokazuje paradoksalan položaj stranke, JRZ je u dobrim odnosima sa HSS-om i vlada u Beogradu funkcionira gotovo bez teškoća. Naime, HSS je znao da bez JRZ vjerojatno nema Banovine Hrvatske, a JRZ je znao da bi se bez HSS-a u vladi teško održala na vlasti u Srbiji, posebno nakon raskola stranke. U samoj Banovini JRZ se pokazuje nesposoban zaštititi svoje članove stranke, do sporazuma zaposlene u činovničkom aparatu, koje SDK nesmiljeno istiskuje i istjeruje, a to je, također, usprkos svim pokušajima

stranke i otklonima prema protubanovinskoj politici, uzrokovalo izborni neuspjeh stranke na općinskim izborima 1940. godine.

Političke lomove uslijed sklapanja sporazuma nisu izbjegle ni manje srpske političke stranke. Sve stranke Udružene opozicije (Glavni odbor Radikalne stranke, Demokratska stranka, Zemljičarska stranka) doživjele su lomove, iako su se još 1937. godine suglasile s potrebom promjene države iz unitarne u složenu. Radikali doživljavaju stranački lom zbog ulaska jednog svog člana u vladu Cvetković — Maček i ubrzo postaju protivnici sporazuma i Banovine. Demokrati su se razdvojili na maticu i lijevo krilo i također postali protivnici sporazuma. Zemljičari su podržali sporazum, ušli u vladu, ali se od nje odvojio dio i stvorena je Narodna seljačka stranka. Jugoslavenska nacionalna stranka prihvatila je sporazum, ali i dijelom, posebno u nekadašnjoj Savskoj banovini, pristala uz “Srbi na okup”.

Srpske političke stranke koje su djelovale u Banovini Hrvatskoj (osim, naravno, SDS-a) u nekoliko mjeseci nakon formiranja Banovine bile su pod žestokim udarom SDK-a, a cilj SDK je bio istiskivanje, pa i uništenje stranačke konkurencije koja je bila protiv sporazuma i Banovine smatrajući takve stranke prijetnjom opstanku Banovine, ali i smatrajući njihove članove na položajima ljudima koji su neloyalni novoj vlasti i koji su donedavno progonili članove HSS-a i SDS-a. Takvo stanje otvorilo je prostor djelovanja srpskim udruženjima, protivnicima sporazuma. Među njima se uklonom prema velikosrpskoj ideji ističu Društvo Krajina i Srpski kulturni klub. Obje su djelovale na velikosrpskoj osnovi, ali su u osnovi međusobno bile konkurentne. Iako je njihov utjecaj među stanovništvom, više u Bosni i Hercegovini negoli u Hrvatskoj, jačao, uživaju barem djelomičnu podršku JRZ-a, na općinskim izborima 1940. doživljavaju izborni neuspjeh. Te su dvije organizacije bile na udaru SDK-a i zato što su učestalo tražile promjenu granica Banovine Hrvatske i izdvajanje pojedinih njenih dijelova naseljenih Srbima. Sokol Kraljevine Jugoslavije bio je pod snažnim udarom vlasti Banovine. Napadani su zbog svoje izvorno jugoslavenskointegralističke pozicije. Njihovi ljudi i prostorije su napadani, a indikativan je slučaj od 1. siječnja 1940. godine kada je Hrvatska seljačka zaštita zauzela jedan sokolski dom zato što sokoli nisu htjeli ukloniti jugoslavensku i staviti zastavu Banovine Hrvatske. Članstvo Sokola u Hrvatskoj također se podijelilo: članovi Hrvati tražili su obnovu unitarne države, a članovi Srbi priklonili su se ideji velike Srbije. Na podjele nije bila imuna ni Srpska pravoslavna crkva – dio svećenstva podržavao je i sudjelovao u protubanovinskim i protusporazum-

skim organizacijama poput “Srbi na okup”, a dio svećenstva, ujedno i članova stranke, sudjelovao je politici SDS-a.

Na temelju knjige moguće je zaključiti da je nakon sklapanja sporazuma temeljna razlika između hrvatske i srpske politike u Kraljevini Jugoslaviji u to doba kromatske naravi. I dok je hrvatska politička paleta bila gotovo monokromatska, srpska je bila polikromatska. Monokromatsku hrvatsku politiku iz 1939. godine ne treba poistovjetiti s monolitnošću. Ona to nije bila tada, HSS je bio više svenarodni pokret koji je okupljao ljude različitih ideologija (što se vidjelo za vrijeme Drugog svjetskog rata kada se prijeratni HSS raslojio na nekoliko frakcija, od ustaške do partizanske), a dio hrvatskih političara i Hrvata (od jugoslavenskih integralista preko komunista do ustaša) sporazumu se i protivio.

Srpska politika u Banovini Hrvatskoj može se podijeliti prema barem tri političke osnove: jugoslavenski unitarizam, jugoslavenski federalizam i velikosrpstvo. Stvaranje Banovine Hrvatske većinu je srpskih stranaka i organizacija (uz iznimku SDS-a, JRZ-a i dijela SPC-a) zateklo potpuno nespremljene na takav događaj, a posljedica toga su raskoli u tim organizacijama što je, pridodala se tome udar SDK-a na protivnike sporazuma, rezultiralo, posebno u slučaju političkih stranaka, njihovim slabljenjem u Banovini Hrvatskoj.

Političku podjelu među Srbima u Hrvatskoj (uz stalnu dominantnu ulogu SDS-a) slijedila je i teritorijalna podjela među Srbima. Naime, Srbi Savske i Dravske banovine, u kojima je SDK otprije bio na vlasti, većinom su prihvatili Banovinu Hrvatsku, dok su Srbi iz bosanskohercegovačkih kotareva priključeni Banovini mahom bili njeni protivnici. Raznolikost pozicija srpskih političkih organizacija ukazuje i na to koliko bi zahtjevno bilo daljnje, namjeravano, preuređenje Jugoslavije i stvaranje slovenske jedinice i Srpskih zemalja. Osim otvaranja teritorijalnih pitanja prema Banovini Hrvatskoj, stvaranje Srpskih zemalja bi među srpskim strankama zasigurno otvorilo pitanje smisla takve države, prihvatljivosti takve države, njenog ustroja, a moguće i pitanje njene disolucije na tri države. Regan se kao povjesničar takvim pitanjima ne bavi, a njegovu knjigu valja prihvatiti prije svega kao iscrpan analitički izvještaj o stanju srpskih političkih stranaka u završnoj fazi Kraljevine Jugoslavije uoči napada Sila osovine, ali i doživjeti kao poticaj za daljnja historiografska i politološka istraživanja.

Tihomir Ponoš